

Zofia Kurnatowska (1932-2013)

Zofia Kurnatowska (*de domo* Hilczerówna)¹ urodziła się 9 stycznia 1932 r. w Poznaniu. Jej rodzice, Józef Hilczer i Janina *de domo* Chomicka, pochodzili z Lwowa. Przenosiny rodziny do Poznania wiązały się z zatrudnieniem Józefa Hilczera jako inżyniera w poznańskiej „Centrze”. Okres drugiej wojny światowej Zofia Kurnatowska wraz z matką i bratem spędziła we Lwowie, uczęszczając tam do szkoły podstawowej. Powrót rodziny do Poznania nastąpił w roku 1946. Po ukończeniu w 1949 r. liceum ss. urszulanek Zofia Kurnatowska zdała maturę i podjęła studia prehistoryczne w Uniwersytecie Poznańskim. Na wybór kierunku studiów wpływ wywarła atmosfera panująca w domu profesora Zygmunta Wojciechowskiego, historyka, znawcy problematyki prawno-ustrojowej Polski średniowiecznej, w którym Zofia Kurnatowska zamieszkiwała przez kilka lat po powrocie do Poznania. Wybór archeologii doradzili jej opiekunowie, wskazując na nieobecność na tym kierunku studiów – w przeciwieństwie do historii, narzucanej odgórnie w tych trudnych dla Polski latach – „jedynie słusznej” metodologii marksistowskiej. Zofia Kurnatowska ukończyła studia w 1953 r. obroną pracy magisterskiej *Ostrogi polskie z młodszych faz okresu wczesnośredniowiecznego w Polsce*. Praca ta stała się podstawą wydanej w 1956 r. monografii *Ostrogi polskie z X-XIII w.* Nie była to jednak pierwsza publikacja naukowa Zofii Hilczerówny. Za taką uznać należy pracę *Przyczynki do handlu Polski z Rusią Kijowską*, zamieszczoną w tomie IX „Przeglądu Archeologicznego” w 1951 r. Przez ponad 60 lat swojej aktywności zawodowej profesor Kurnatowska wydała 621 prac, w tym kilka monografii książkowych².

¹ Przez pierwsze lata działalności naukowej swoje publikacje autorka sygnowała panięńskim nazwiskiem Hilczerówna, po zawarciu związku małżeńskiego prace jej ukazywały się pod nazwiskiem Kurnatowska (w pojedynczych przypadkach także: Hilczer-Kurnatowska).

² W rzeczywistości podana liczba publikacji ulegnie zwiększeniu, bowiem w druku znajduje się kilka prac, w tym monograficzne opracowanie wyników badań kościoła i klasztoru w Lubiniu. Bibliografię prac Zofii Kurnatowskiej do 1997 r. zebrała Alina Łosińska w zestawieniu *Wykaz publikacji naukowych Prof. dr hab. Zofii Hilczer-Kurnatowskiej*, pomieszczonym w poświęconym jej tomie: *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum* (red. H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński, Poznań 1998, s. 15-28). W tym samym tomie ukazał się krótki biogram autorki autorstwa Hanny Kóčka-Krenz, *Profesor Zofia Hilczer-Kurnatowska. Sylwetka Uczonej* (s. 9-12). Nowsze publikacje Zofii Kurnatowskiej z lat 1998-2011 zebrała Kinga Zamelska-Monczak w zestawieniu *Bibliografia prac Prof. dr hab. Zofii Kurnatowskiej za lata 1998-2011* (AP 68/1-2, 2013, s. 13-21). Krótki, wspomnieniowy biogram wyszedł także spod pióra Andrzeja Buko [Profesor dr hab. Zofia Kurnatowska (9.06.1932 – 11.08.2013), AP 68/1-2, 2013, s. 7-12].

W 1964 r. Zofia Kurnatowska obroniła rozprawę doktorską pt. *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*, opublikowanej w 1967 r.³ Rozprawa *Początki wczesnego średniowiecza w Polsce zachodniej* z 1970 r. stała się podstawą uzyskania przez Zofię Kurnatowską stopnia doktora habilitowanego, w 1982 r. zaś nadano jej tytuł profesora nauk humanistycznych. Przez pierwsze 10 lat swej zawodowej aktywności (od 1951 roku) pracowała w macierzystej uczelni – Uniwersytecie Poznańskim (w Katedrze Archeologii Polski i Powszechnej), początkowo na etacie zastępcy asystenta, następnie asystenta i starszego asystenta. Już od drugiego roku studiów zatrudniona została na pół etatu w jednostce Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego, którą w 1954 r. przekształcono w Instytut Historii Kultury Materialnej PAN (obecnie Instytut Archeologii i Etnologii PAN). Po zakończeniu pracy w Uniwersytecie Zofia Kurnatowska aż do przejścia na emeryturę pracowała w poznańskim oddziale Instytutu. Formalne zakończenie działalności zawodowej w żadnej mierze nie zmniejszyło intensywności pracy naukowej Zofii Kurnatowskiej, która nadal publikowała ważne opracowania i uczestniczyła aktywnie w wielu konferencjach. Uczona zmarła po ciężkiej chorobie w dniu 11 sierpnia 2013 r.

W związku z trwającym blisko 10 lat „podwójnym” zatrudnieniem warsztat naukowy Zofii Kurnatowskiej ukształtowany został zarówno pod wpływem wykładowców i starszych kolegów z uniwersyteckiej katedry, jak i działań podejmowanych w poznańskim oddziale Instytutu. Za swego mistrza uważała profesora Witolda Hensla – organizatora i długoletniego dyrektora Instytutu. Włączenie się Zofii Kurnatowskiej do szeregu kluczowych prac archeologicznych (m.in. na Ostrowie Tumskim w Poznaniu), którymi w latach sześćdziesiątych XX w. w ramach tak zwanej akcji milenijnej objęto wiele czołowych, wczesnośredniowiecznych ośrodków przedpaństwowych i państwowych Polski, trwale ukierunkowało jej zainteresowania badawcze na szeroko pojęte zagadnienia kształtowania się słowiańskich struktur plemiennych i ich zmiany w struktury wczesnopanstwowe.

W pierwszych latach działalności zawodowej Zofia Kurnatowska prowadziła badania wykopaliskowe na kilku ważnych grodziskach wielkopolskich – w Bonikowie, Daleszynie i Radaczu. Wyniki tych prac były przez autorkę systematycznie publikowane. Szczególnie interesujące okazało się założenie obronne w Bonikowie, zarówno ze względu na jego wczesne datowanie⁴, jak i atypową dla przedpaństwowej fazy wczesnego średniowiecza na terenie Wielkopolski wieloczołową formę tego grodu oraz obecność na jego terenie obiektu o domniemanej symbolicznej (kultowej, przedchrześcijańskiej) funkcji.

³ Z. Hilczerówna, *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*, Wrocław i in. 1967.

⁴ Zofia Kurnatowska fazę I grodu datowała konsekwentnie na VI-VII w., jednakże w ostatnim czasie – także pod wpływem datowania metodą dendrochronologiczną młodszej fazy jednego z wałów – jako bardziej prawdopodobną datę powstania tego obiektu wskazuje się na VIII w. (Z. Hilczer-Kurnatowska, Bonikowo, w: *Słownik starożytności słowiańskich*, red. G. Labuda, A. Gąsiorowski, A. Wędzki, t. 7/2: Suplement A-C, Wrocław i in. 1986, s. 505-506). Zob. też odmienną propozycję datowania początków grodu: M. Dulnicz, *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej. Studium archeologiczne*, Warszawa 2001, s. 219-220.

Wybitne osiągnięcia młodej badaczki skłoniły profesora Witolda Hensla do proponowania jej współpracy przy tworzeniu kolejnych tomów monumentalnego dzieła *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*. Zofia Kurnatowska współtworzyła tomy IV-VII tej serii (w ostatnim tomie współautorką była również doktor Alina Łosińska). Podkreślić należy, iż Zofia Kurnatowska i Alina Łosińska osobiście zweryfikowały w terenie ponad 350 stanowisk, co znakomicie wzbogaciło wiedzę na temat wielu kluczowych grodzisk, osad i cmentarzysk wczesnośredniowiecznych z terenu Wielkopolski. Pamiętać należy, iż systematyczna akcja poszukiwań stanowisk archeologicznych na terenie Polski, zapoczątkowana na szeroką skalę w latach osiemdziesiątych XX w. w systemie Archeologicznego Zdjęcia Polski, bardzo wydatnie powiększyła ich liczbę, w tym również stanowisk wczesnośredniowiecznych. Mimo to wspomniane siedmiotomowe opracowanie źródłoznawcze nadal stanowi jedną z głównych baz danych o stanowiskach wielkopolskich z tego okresu. Autorzy serii starali się dotrzeć zarówno do wszystkich archiwalnych danych dotyczących źródeł archeologicznych, jak i zamieszczali informacje o najstarszych źródłach pisanych, w których wymienione zostały poszczególne miejscowości.

Zaangażowanie się Zofii Kurnatowskiej w akcję weryfikacji stanowisk wielkopolskich przyniosło dodatkowe efekty, ważne dla rozwoju wiedzy o początkach państwa polskiego. Wraz z Aliną Łosińską przeprowadziła systematyczną akcję weryfikacji wczesnośredniowiecznych grodzisk wielkopolskich, w realizacji której szczególny nacisk położono na ocenę wiarygodności dotychczasowych podstaw datowania poszczególnych założeń obronnych⁵. Jej umiejętność obiektywnej, krytycznej oceny wcześniejszych propozycji datowania wielu głównych wczesnośredniowiecznych grodzisk wielkopolskich przejawiała się już w treści kluczowego dla tomu V wspomnianej serii źródłoznawczej *Studiów i materiałów do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej* z 1980 roku hasła dotyczącego Poznania. Autorzy tego tomu, Witold Hensel i Zofia Hilczer-Kurnatowska, datowali najstarszą fazę wałów tego grodu na około połowę X wieku. W trakcie żmudnych prac weryfikacyjnych, związanych także z systematycznym przeglądem wcześniej pozyskanych przez innych archeologów serii zabytków z wielu czołowych wczesnopiastowskich grodzisk z terenu Wielkopolski, Zofia Kurnatowska doszła do wniosku, iż zdecydowana większość tych stanowisk datowana była zbyt wcześnie (większość odnoszono do IX stulecia, niektóre nawet do VIII). W szeregu prac publikowanych od początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku udawadniała szczegółowo generalny wniosek płynący z jej wieloletnich studiów: główne grody władztwa pierwszych Piastów (w tym Gniezno, Poznań, Bnin) zbudowano dopiero w pierwszej połowie X wieku⁶. Należy bardzo mocno podkreślić, iż ta

⁵ Podsumowanie tej akcji znajdziemy w pracach: Z. Kurnatowska, A. Łosińska, Sprawozdanie z weryfikacji grodzisk wielkopolskich w latach 1983-1984, *Fontes Archaeologici Posnanienses* 34, 1982-1985, s. 77-85; tychże, Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce, w: Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce, red. Z. Kurnatowska, Poznań i in., 1990 (1992), s. 105-153.

⁶ Wśród najważniejszych prac tego cyklu wymienić należy: Z. Kurnatowska, Tworzenie się państwa pierwszych Piastów w aspekcie archeologicznym, w: *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*, red. L. Leciejewicz, Wrocław-Warszawa 1991, s. 77-98; też, Z badań nad przemianami organizacji terytorialnej w państwie pierwszych Piastów, *Studia Lednickie*

swoista zmiana „ewolucyjnego” paradygmatu formowania się państwa pierwszych Piastów, utrwalonego w mediewistyce polskiej od dziesięcioleci, dokonana została dzięki studiom uczonej i jej współpracowników nad źródłami archeologicznymi, prowadzonym przez pierwsze kilkanaście lat jeszcze bez wykorzystania metod przyrodniczych (szczególnie metody dendrochronologicznej) w określaniu chronologii stanowisk i obiektów archeologicznych. Pełne potwierdzenie jej ustaleń przyniosły analizy dendrochronologiczne drewnianych pozostałości wałów wielu czołowych wczesnopiastowskich grodów z terenu Wielkopolski, wykonywane przez Marka Krapca od połowy lat dziewięćdziesiątych XX wieku⁷.

Warto w tym miejscu podkreślić, iż długoletnie studia nad podstawami datowania archeologicznego wczesnośredniowiecznych stanowisk z terenu Wielkopolski skłoniły Zofię Kurnatowską do ponownego zajęcia się problematyką etapów rozwoju wytwórczości naczyń glinianych na tym terenie w interesującym ją okresie. W znanym w zasadzie wyłącznie specjalistom – archeologom zajmującym się wczesnym średniowieczem, bardzo ważnym opracowaniu, którego współautorem był Michał Kara, przedstawiła Z. Kurnatowska najnowsze propozycje podziałów typologicznych i chronologicznych wczesnośredniowiecznej ceramiki wielkopolskiej z kluczowego stadium tego okresu: od IX do połowy XI wieku⁸. W tym kontekście należy przypomnieć, iż w ponad dziewięćdziesięciu procentach przypadków nadal główną, a najczęściej też jedyną podstawą datowania stanowisk, nawarstwień i obiektów wczesnośredniowiecznych na terenie Polski jest analiza porównawcza fragmentów naczyń glinianych, najliczniej występującej na stanowiskach z tego okresu kategorii zabytków ruchomych. Liczba bardzo precyzyjnych datowań, uzyskanych metodą dendrochronologiczną w odniesieniu do stanowisk archeologicznych (w tym, co oczywiste, również wczesnośredniowiecznych), jest wypadkową stanu zachowania drewnianych relikwów rozmaitych konstrukcji na stanowiskach oraz liczby pobranych, nadających się do analiz próbek drewna. W tej sytuacji warto przypomnieć, iż nawet w sprzyjających warunkach datowania dendrochronologiczne uzyskujemy dla naprawdę niewielkiego odsetka obiektów i warstw archeologicznych.

W wyniku weryfikacji wszystkich wczesnośredniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski, przeprowadzonej przez zespół archeologów pod kierunkiem Zofii Kurnatowskiej, udało się określić ramy czasowe funkcjonowania większości obiek-

2, 1991, s. 11-22; taż, *Forschungen zu frühmittelalterlichen Burgen in Großpolen*, w: *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, red. J. Henning, A. T. Ruttkay, Bonn 1998, s. 31-36; taż, *Wielkopolska w X wieku i formowanie się państwa polskiego*, w: *Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, red. H. Samsonowicz, Kraków 2000, s. 99-117; taż, *Początki Polski*, Poznań 2002; taż, *Proces formowania się państwa gnieźnieńskiego*, w: *Civitas Schinesghe cum pertinentiis*, red. W. Chudziak, Toruń 2003, s. 33-49; taż, *Początki i rozwój państwa*, w: *Pradzieje Wielkopolski. Od epoki kamienia do średniowiecza*, red. M. Kobusiewicz, Poznań 2008, s. 297-395.

⁷ M. Kara, M. Krapiec, *Możliwości datowania metodą dendrochronologiczną oraz stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski, Dolnego Śląska i Małopolski*, w: *Ziemia polskie w X wieku (jak w przyp. 6)*, s. 303-328.

⁸ Z. Hilczer-Kurnatowska, M. Kara, *Die Keramik vom 9. bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts in Großpolen*, w: *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Internationalen Tagungen in Mikulčice*, red. Č. Staňa, t. 1, Brno 1994, s. 155-164.

tów z przedpaństwowej i państwowej fazy wczesnego średniowiecza. Okazało się, iż zdecydowana większość plemiennych założeń obronnych przestała funkcjonować na przełomie IX i X wieku bądź w ciągu pierwszych dziesięcioleci X wieku. Niektóre z nich zniszczyły pożary (po części wywołane najpewniej przyczynami o charakterze polityczno-militarnym), inne z kolei porzucono bez pozostawienia śladów przyczyn tego zjawiska, które można byłoby jednoznacznie zidentyfikować metodami archeologicznymi. Zofia Kurnatowska wskazała na znamieny fakt. Otóż zdecydowana większość plemiennych grodów w zachodniej i centralnej Wielkopolsce po ich zniszczeniu lub porzuceniu najpóźniej w pierwszych dziesięcioleciach X wieku nie została odbudowana. Autorka podkreśliła, iż kilka najważniejszych ośrodków centralnych władztwa pierwszych Piastów zbudowano dopiero w pierwszej połowie X w. (m.in. Gniezno i Poznań). Datowania metodą dendrochronologiczną ujawniły, iż proces wznoszenia tych potężnych grodów miał miejsce w początkach lat czterdziestych X wieku. Tak więc, zdaniem Zofii Kurnatowskiej, proces formowania się centrum władztwa Piastów nosił wszelkie cechy realizacji decyzji podjętej w tym okresie przez (zapewne) ojca Mieszka I, skutkującej budową w tym samym czasie od kilku do kilkunastu nowych założeń obronnych. Proces ten spowodował umiejscowienie tworzonego w tym czasie centrum władztwa – pierwotnego *patrimonium* Piastów – we wschodniej i północno-wschodniej Wielkopolsce (Wysoczyzna Gnieźnieńska i wschodnia partia Wysoczyzny Poznańskiej). Potwierdzeniem trafności identyfikacji zasięgu pierwotnej domeny Piastów jest koncentracja na tym terenie i w jego sąsiedztwie najstarszych skarbów srebrnych z X wieku, odzwierciedlająca początek masowego napływu kruszcu w postaci pokawałkowanych w większości monet i ozdób na obszar nowo tworzącego się władztwa. Zwraca uwagę w tym kontekście swoiste „odsunięcie” sieci grodów wczesnopaństwowych od zachodnich rubieży Wielkopolski.

Zofia Kurnatowska wskazała również, iż w ciągu X wieku w zachodniej i centralnej Wielkopolsce zanikło (zostało porzuconych) bardzo wiele osiedli wiejskich. Zjawisko to jest podobne do nieco wcześniejszego porzucenia lub zniszczenia większości plemiennych grodów w tych samych partiach Wielkopolski. Uczona zauważyła, że w ciągu X i zapewne pierwszej połowy XI wieku nastąpiło wyraźne zagęszczenie sieci wsi we wschodniej Wielkopolsce. Jej zdaniem zjawisko to należałoby interpretować jako celową akcję przesiedlenia znaczącej części ludności wiejskiej w rejon formującego się, nowego centrum władztwa Piastów we wschodniej Wielkopolsce. Profesor Kurnatowska skonstatowała też, iż w drugiej połowie X wieku nastąpiła jakościowa zmiana w obrębie centralnych ośrodków formującego się władztwa wczesnopiastowskiego, co znalazło odzwierciedlenie w pojawiających się na coraz większą skalę w warstwach i obiektach osadniczych grodów przedmiotów, które można określić jako luksusowe, w tym importowane spoza terenów Polski, oraz elementów uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego⁹. Kolejne datowania dendrochronologiczne potwierdziły również tezę Zofii Kurnatowskiej, wedle której wznoszenie nowych, po-

⁹ Obszernie na ten temat wypowiedział się także współpracownik Zofii Kurnatowskiej, Michał Kara: M. Kara, *Archeologia o początkach państwa Piastów* (wybrane zagadnienia), w: *Kolory i struktury średniowiecza*, red. W. Fałkowski, Warszawa 2004, s. 253-317.

teżniejszych wałów już istniejących centralnych grodów wielkopolskich, jak i wzniesienie nowych grodów datować należy na lata sześćdziesiąte X wieku.

Omówione skrótowo poglądy Zofii Kurnatowskiej na temat datowania i charakterystycznych cech procesu formowania się władztwa pierwszych Piastów, potwierdzone przez liczne analizy dendrochronologiczne wielu obiektów obronnych, zostały w ciągu ostatnich kilkunastu lat powszechnie zaakceptowane nie tylko w gronie archeologów, lecz również historyków. Mediewistyka polska stanęła więc wobec zadania zredefiniowania wielu wcześniej utrwalonych poglądów, co spowodowało nasilenie dyskusji na temat szeroko pojmowanych początków państwa polskiego. W jej efekcie pojawiły się nowe opracowania, których autorzy w rozmaity sposób starali się wytłumaczyć opisany powyżej fenomen budowy wielu czołowych grodów wczesnopiastowskich w początku lat czterdziestych X wieku. Obok dominującego nurtu dyskusji, w którym podkreślano rodzime korzenie zarówno dynastii Piastów, jak i ich drużyny, pojawiały się propozycje poszukiwania zewnętrznych inspiracji tego procesu¹⁰. W tym kontekście ponownie nasiliła się dyskusja o wpływach skandynawskich w Polsce pierwszych Piastów. Rozrzut poglądów na temat rzeczywistej roli domniemyanych skandynawskich (lub ruskich – wareskich) przybyszów lub/i najemników w procesie formowania się władztwa Piastów jest naprawdę spory – od bardzo mocnego eksponowania ich roli, także jako dysponentów wiedzy o „technologii” budowania takich władztw, aż po konstatację ich niewielkiego znaczenia¹¹. Osobnym przypadkiem jest zgłoszona niedawno, wielce dyskusyjna hipoteza o „wielkomorawskich” korzeniach dynastii Piastów¹². Odrębny nurt dyskusji stanowi próba określenia mikroregionu lub nawet konkretnego grodu plemiennego, z którego mieli się wywodzić Piastowie. W erudycyjnych opracowaniach Andrzej Buko wskazuje na wiele przesłanek, które mogą świadczyć o tym, iż Piastowie wywodzili się z Kalisza¹³. W odniesieniu do wszystkich nurtów tej dyskusji Zofia Kurnatowska zajmowała konsekwentnie stanowisko „autochtonistyczne”. W jednym z ostatnich opracowań, wraz ze swym współpracownikiem, Michałem Kara, przedstawiła raz jeszcze główne tezy swoich

¹⁰ Obszerne omówienie najnowszych propozycji interpretacji procesu formowania się władztwa pierwszych Piastów przedstawił ostatnio Michał Kara (*Historiografia i archeologia polska o mechanizmach formowania się władztwa Piastów. Próba zestawienia ważniejszych poglądów*, w: *Instytucja „wczesnego państwa” w perspektywie wielości i różnorodności kultur*, red. J. Banaszkiewicz, M. Kara, H. Mamzer, Poznań 2013, s. 303-316).

¹¹ Zob. najnowszy przegląd propozycji interpretacji skandynawskich wpływów na wczesnośredniowieczną Polskę: *Scandinavian Culture in Medieval Poland*, red. S. Moździoch, B. Stanisławski, P. Wieszewski, Wrocław 2013; B. Stanisławski, *Jómsswikingowie z Wolina-Jómsborga – studium archeologiczne przenikania kultury skandynawskiej na ziemię polskie*, Wrocław 2013.

¹² P. Urbańczyk, *Mieszko Pierwszy Tajemniczy*, Toruń 2013; zob. krytyczne uwagi na temat tej publikacji: D. A. Sikorski, *Mieszko Pierwszy Tajemniczy i jeszcze bardziej tajemnicza metoda historiograficzna*, RH 79 2013, s. 183-203.

¹³ W ostatnim czasie Andrzej Buko nieco zmodyfikował swoje poglądy na temat najstarszych ośrodków grodowych, z których mogła wyjść ekspansja Piastów na pozostałe tereny Wielkopolski. Jego zdaniem nadal kluczową rolę odgrywać miał na początku tego procesu Kalisz, jednak w miarę upływu czasu na znaczeniu zyskiwał coraz bardziej Giecz, z którego Piastowie ekspandować mieli dalej na północ, w efekcie zakładając grody w Gnieźnie i Poznaniu [A. Buko, *Najstarsze ośrodki Piastów w świetle danych archeologii*, w: *Instytucja „wczesnego państwa”* (jak w przyp. 10), s. 331-354].

poglądów na temat początków Polski¹⁴. Obydwoje bardzo mocno podkreślili rodzi-my, wielkopolski rodowód Piastów, dopuszczając oczywiście możliwość istnienia zewnętrznych, znaczących inspiracji w procesie tworzenia ich władztwa. Jeśli w ogóle mieliby wypowiadać się na temat ośrodka, z którego mogli wywodzić się Piastowie, to, ich zdaniem, najbardziej prawdopodobną „kandydaturą” w tym kontekście byłby niewielki gródek z IX wieku w Gieczu, na rozwaliskach którego w X wieku wzniesiono jeden z głównych grodów państwa wczesnopiastowskiego. W odniesieniu do zewnętrznych inspiracji w procesie tworzenia pierwotnego *patrimonium* Piastów Zofia Kurnatowska i Michał Kara zwracają uwagę na możliwość zaczerpnięcia wzorców działań „państwowotwórczych” od Słowian środkowodunajskich. Autorzy w mniejszym stopniu skłonni byłiby wskazywać w tym kontekście na Wielkie Morawy, natomiast liczyli się bardzo poważnie z możliwością naśladowania wzoru czeskiego państwa Przemyślidów. W odniesieniu do Wielkich Moraw autorzy dopuszczali możliwość pojawienia się na terenie Wielkopolski pojedynczych uciekinierów szukających schronienia po upadku tego państwa.

W interesującym opracowaniu dotyczącym początków Poznania ci sami autorzy nie wykluczyli możliwości realnego istnienia Poznana – domniemanego emigranta, wywodzącego się z któregoś z wysokich rodów z rejonu Nitry, który stał się eponimem wzniesionego w początkach lat czterdziestych X wieku poznańskiego grodu¹⁵. Jeśli chodzi o ewentualny udział Skandynawów (lub skandynawskich Waregów z Rusi kijowskiej) w procesie tworzenia władztwa pierwszych Piastów, to autorzy przypuszczali, iż mogła pojawić się inspiracja z tej strony w dziele tworzenia sprawnych sił zbrojnych, będących jednak w swej podstawowej masie drużynami złożonymi z wojów miejscowego, słowiańskiego pochodzenia.

Na kanwie zainteresowań procesem tworzenia się i krzepnięcia państwowości polskiej, w tym budowy struktur Kościoła, Zofia Kurnatowska podjęła się poprowadzenia (wraz z Stanisławem Kurnatowskim i Krystyną Józefowicz) długoletnich badań kościoła i klasztoru oo. benedyktynów w Lubiniu (lata 1978-1987 i 1990-1991). Prace te były przedmiotem systematycznie publikowanych sprawozdań, a obecnie do druku przygotowywana jest obszerna monografia wyników badań tego bardzo interesującego zespołu.

Kolejnym, niezmiernie ważnym polem zainteresowań i aktywnej działalności badawczej Zofii Kurnatowskiej były Bałkany we wczesnym średniowieczu. Początkiem fascynacji tą problematyką stały się niewątpliwie wykopaliska na stanowiskach z tego okresu w Styrmen i Odercy w Bułgarii w latach 1960-1972, a jej przejawem dłuższe, studyjne pobyty uczoney w Bułgarii i Rumunii. Efektem studiów nad skomplikowaną kwestią słowiańskiej obecności we wczesnym średniowieczu w tej części Europy stała się monografia *Słowiańszczyzna południowa* (Warszawa 1977). Jest to jedyne – jak dotychczas – opracowanie tych zagadnień opublikowane w Polsce. Autorka

¹⁴ Z. Kurnatowska, M. Kara, Wczesnopiastowskie Regnum – jak powstało i jaki miało charakter? Próba spojrzenia od strony źródeł archeologicznych, SA 51, 2010, s. 23-96.

¹⁵ Ciż, Na tropie Poznana – eponima naszego miasta, w: Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań 2005, s. 9-26.

przedstawiła w nim szeroko zakrojoną panoramę dziejów i kultury wczesnośredniowiecznych Słowian, zamieszkujących Bałkany. Pomimo upływu trzydziestu siedmiu lat od wydania tej książki, wiele jej tez zachowało do dzisiaj aktualność, choć oczywiście następujący w ciągu tych kilkudziesięciu lat postęp badań (szczególnie archeologicznych) powoduje konieczność uzupełnienia wiedzy poprzez lekturę nowszych opracowań. Zofia Kurnatowska jest również autorką kilkudziesięciu haseł, opublikowanych w ostatnich kilku tomach monumentalnego *Słownika starożytności słowiańskich*, z których większość dotyczy zjawisk kulturowych i poszczególnych, kluczowych stanowisk z terenu Bałkanów i rejonu środkowego Dunaju. Dzięki tym hasłom czytelnik ma szansę zapoznania się z aktualnym stanem wiedzy na ich temat. Jest więc niezaprzeczalną, trudną do przecenienia zasługą Zofii Kurnatowskiej tak szerokie wprowadzenie zagadnień związanych z wczesnośredniowieczną Słowiańszczyzną Południową do dyskusji naukowej w Polsce.

Profesor Zofia Kurnatowska w ciągu kilkudziesięciu lat działalności zawodowej konsekwentnie zajmowała jednoznaczne stanowisko w kwestii kontynuacji osadnictwa słowiańskiego na ziemiach Polski od czasów o wiele stuleci poprzedzających okres wędrówek ludów. Choć nie włączała się w główny nurt dyskusji na ten temat, w wielu swych publikacjach dawała wyraz przekonaniu o długotrwałej zasiedloności słowiańskiego substratu etnicznego w dorzeczu Odry i Wisły¹⁶. Problem etno- i topogenezy Słowian średniowiecznych jest nadal gorąco dyskutowany i na razie nie widać oznak zbliżenia stanowisk adversarzy, reprezentujących dwa główne stanowiska w tej kwestii: neoautochtonistyczne i allochtoniczne¹⁷.

Z. Kurnatowska wypowiadała się również w sprawie rzeczywistych wartości poznawczych badań wykopaliskowych wielu czołowych, wczesnośredniowiecznych ośrodków polskich, penetrowanych przez archeologów w ramach tzw. akcji milenijnej w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku. Pojawiająca się po 1989 roku krytyka efektów tych badań, prezentowana przez niektórych przedstawicieli młodszego pokolenia archeologów, doczekała się ze strony Zofii Kurnatowskiej rzeczowej i, co ważne, wyważonej odpowiedzi¹⁸. Autorka podniosła argumenty świadczące, iż obok istotnych, rzeczywistych błędów i zaniechań badania prowadzone wówczas przyniosły w wielu aspektach ważne, czasem nawet przełomowe dane, pozwalające na zmianę bądź uzupełnienie naszej wiedzy o formowaniu się państwa polskiego i jego centralnych ośrodków.

W swej działalności badawczej Zofia Kurnatowska nie ograniczała się tylko do zarysowanych powyżej, głównych pól jej naukowych poszukiwań. Przegląd imponującej listy jej publikacji pozwala odnotować również ważne wypowiedzi w odniesieniu do problematyki osadniczej w ujęciu makro- i mikroregionalnym, zagadnień

¹⁶ Zofia Kurnatowska, Początki i rozwój państwa (jak w przyp. 7), s. 299-300.

¹⁷ Najobszerniejsza prezentacja aktualnej palety stanowisk w odniesieniu do problematyki etno- i topogenezy średniowiecznych Słowian zawarta została w tomie: Archeologia o początkach Słowian, red. P. Kaczanowski, M. Parczewski, Kraków 2005.

¹⁸ Z. Kurnatowska, Czy Millenium było „tragedią polskiej archeologii”? w: Archeologia i starożytnicy. Studia oferowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin, Łódź 1997, s. 146-156.

związanych z chrystianizacją Polski i jej materialnym odzwierciedleniem w postaci architektury monumentalnej i pozostałości baptysteriów, kwestii związanych z możliwością odtworzenia wczesnośredniowiecznej sieci połączeń drogowych na podstawie dokładnych map tzw. archeologicznych punktów osadniczych. W polu zainteresowań Zofii Kurnatowskiej znalazły się także kwestie specyfiki i pewnej odrębności terenów Małopolski w stosunku do pozostałych części Polski we wczesnym średniowieczu¹⁹.

Profesor Kurnatowska była redaktorem wielu wydawnictw ciągłych, jak i materiałów pokonferencyjnych. Oprócz redagowania kilku ostatnich tomów serii *Studiów i materiałów do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej* przez kilkadziesiąt lat współtworzyła kilkadziesiąt tomów rocznika „Slavia Antiqua” (od roku 1951 jako sekretarz redakcji, a od 1990/1991 roku jako współredaktor rocznika), była też redaktorem kilku tomów „Studiów Lednickich” i *Biblioteki Studiów Lednickich* oraz „Wielkopolskich Sprawozdań Archeologicznych”. Przez wiele dziesięcioleci brała aktywny udział w pracach Komitetu Słowianoznawstwa PAN, krajowego komitetu Międzynarodowej Unii Archeologii Słowiańskiej, jak i Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Wiele lat była stałym członkiem Rady Naukowej Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, jedną kadencję zaś jej przewodniczącą. Jako jedna z głównych inicjatorów powołania Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich pełniła przez kilka lat funkcję prezesa. Była wielokrotnie nagradzana za swą działalność naukową, w tym także Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski.

Zofia Kurnatowska realizowała się także z powodzeniem jako znakomity dydaktyk, prowadząc przez wiele lat monograficzne wykłady dla studentów archeologii w Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, jak i Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Pod jej kierunkiem powstało wiele znakomych prac magisterskich i rozpraw doktorskich. Uczona bardzo aktywnie brała udział w życiu naukowym w Polsce i poza jej granicami, będąc uczestnikiem i referentem wielu konferencji. Wraz z małżonkiem, profesorem Stanisławem Kurnatowskim (archeologiem, znawcą wczesnego średniowiecza i zagadnień demografii społeczeństw prehistorycznych i wczesnohistorycznych) stanowili nierozłączną parę znakomych dyskutantów, potrafiących zawsze świeżym spojrzeniem na referowane przez innych uczonych zagadnienia zainicjować niekiedy nowe kierunki poszukiwań. Z rozmów z przyjaciółmi, kolegami i współpracownikami Zofii Kurnatowskiej, jak i własnych, wieloletnich, zawsze niesłychanie twórczych i przyjemnych dla piszącego te słowa kontaktów z profesorem Kurnatowską, wyłania się spójny obraz osoby o ogromnej wiedzy, znakomitym warsztacie naukowym, zawsze skorej do merytorycznej dyskusji, otwartej na argumenty adwersarzy. To, co jest szczególnie godne podkreślenia, to jej ogromny szacunek dla źródeł (zarówno archeologicznych, jak i pisanych), których krytyczna ocena była dla Zofii Kurnatowskiej podstawą wszelkich działań naukowych. Imponująca

¹⁹ Zob. np. wspólny artykuł: Z. i St. Kurnatowscy, Parę uwag o odmiennościach kulturowych Małopolski (widzianych od północy), w: *Polonia minor medii aevii. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiąt rocznicę urodzin*, red. Z. Woźniak, J. Gancarski J., Kraków-Krosno 2003, 165-178; Z. Kurnatowska, Kraków i ziemia krakowska w procesie formowania się państwowości na ziemiach polskich, w: *Lapides viventes. Zaginiony Kraków wieków średnich*, red. J. Gadomski, A. Małkiewicz, T. Rodzińska-Choraży, A. Włodarek, Kraków 2005, s. 21-28.

w działalności uczoney była także zdolność do zaplanowania i realizowania z podziwu godną konsekwencją trwających nieraz wiele lat, żmudnych i pozornie monotonnych działań analitycznych, których efekty jednakże z naddatkiem rekompensowały ten wysiłek. Zofia Kurnatowska potrafiła stworzyć i kierować zespołami znakomicie współdziałających ze sobą badaczy, nieraz o bardzo różnym profilu naukowych zainteresowań. Wzbudza też uznanie jej rola animatorki i promotorki czynnie wspomagającej wiele akcji badawczych, m.in. na tak ważnych stanowiskach, jak grodziska w Gnieźnie, Gieczu i Ostrowie Lednickim.

Ogromny dorobek naukowy profesor Zofii Kurnatowskiej stał się już trwałym składnikiem dokonań polskiej archeologii i mediewistyki. Szczególnie ważne i zawsze chętnie cytowane są starannie przygotowane opracowania źródłoznawcze. W tym kontekście należy wymienić współtworzone przez nią cztery ostatnie tomy serii *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, jak i w znaczącym stopniu również jej dysertację doktorską *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*. Nieprzemijającą zasługą profesor Kurnatowskiej jest też włączenie do obiegu naukowego w Polsce kapitalnej porcji wiedzy o wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyźnie południowej, zarówno dzięki publikacji monografii *Słowiańszczyzna południowa*, jak opracowaniu kilkudziesięciu haseł dotyczących tej problematyki, zamieszczonych w kolejnych tomach *Słownika starożytności słowiańskich*. Podkreślić też należy, iż jedna z jej najwcześniejszych prac na temat specyficznej kategorii źródeł archeologicznych pt. *Ostrogi polskie z młodszych faz okresu wczesnośredniowiecznego w Polsce* jest – i w moim przekonaniu nadal będzie – jedną z najczęściej cytowanych prac w literaturze dotyczącej wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny zachodniej. Pomimo upływu blisko sześćdziesięciu lat od momentu opublikowania tej monografii, a także ogromnego przyrostu liczby odkrytych w tym długim okresie okazów tej kategorii wyposażenia jeździeckiego (jak i powstania szeregu nowych publikacji o ostrogach wczesnośredniowiecznych), główne tezy tej pracy, jak i zasady podziału formalnego analizowanych typów ostróg oraz ogólnie zarysowane ramy chronologiczne poszczególnych odmian (z wyjątkiem ostróg z tzw. gwiazdzistym bodźcem) są przyjęte i powszechnie zaakceptowane.

Już dziś można stwierdzić, iż ta część dorobku Zofii Kurnatowskiej, która zawiera jej ustalenia w odniesieniu do chronologii i charakterystyki poszczególnych etapów budowy sieci grodów wczesnopanstwowych na terenie Wielkopolski oraz jej tezy dotyczące charakteru przemian prowadzących w ciągu X w. do powstania państwa Mieszka I i Bolesława Chrobrego, na trwałe zmieniła mediewistykę polską i wprowadziła do niej nowy, znakomicie udokumentowany „paradygmat” początków Polski. Nie ulega bowiem wątpliwości, iż wymagająca nie tylko ogromnej wiedzy, ale też i benedyktyńskiej wręcz cierpliwości i systematyczności praca „u podstaw”, która pozwoliła Zofii Kurnatowskiej zarysować rzeczywiste ramy chronologiczne wielkopolskich grodów przedpaństwowych i wczesnopanstwowych, doprowadziła ją i zespół kierowanych przez nią archeologów do przemiany pozornie „niemych” w powszechnym odbiorze źródeł archeologicznych w doniosłej wagi źródła historyczne.